

МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Н.М. Акчуріна-Муфтієва

“ОЙМА” – ПРОРІЗНИЙ ВІЗЕРУНОК КРИМСЬКИХ ТАТАР

СИЛУЕТНЕ витинання з паперу, колись характерне, насамперед, для Далекого Сходу, з кінця XIX століття стало (завдяки доступності паперу не лише в містах, а і на селі) одним із найпоширеніших видів народного мистецтва у ряді європейських країн [Станкевич 1986]. Можливо, вперше орнаментальне витинання зі складеного вдвічі або вчетверо паперу використовувалося при виготовленні аплікацій зі шкіри для оздоблення кептарів і кожухів. Художній ефект у такій витинанці досягається завдяки симетричному чергуванню елементів орнаменту і вимагає від автора просторової уяви, здатності передбачати кінцевий вигляд симетрично вирізаних часток цілої композиції. Остаточного вигляду витинанка набуває лише після розгортання аркуша вирізаного паперу [Селівачов 2005, 149].

Вирізання з паперу силуетів і орнаментів широко застосовувалося в Україні, в Польщі, дещо менше в Росії – як у оздобленні житла, так і як окремий вид декоративно-ужиткового мистецтва. Використання витинанок як трафаретів для аплікації було знаним із давніх часів, особливо у країнах Середньої Азії. Про цей вид творчості та майстрів, які його представляють, було опубліковано чимало статей-нарисів у періодиці. А про татарські “ойма” немає жодної згадки. Лише у статті П.Я. Чепуріної йдеться про гаптування за допомогою трафаретів [Чепуріна 1935].

“Ойма” (у перекладі з татарського – “різьблення”, “різьблена робота”, “вирізаний малюнок”) – це вирізані з паперу шаблони, переважно з рослинним симетричним малюнком різного ступеня стилізації. Найчастіше вони слугували трафаретами для створення орнаментальних композицій у вишивці і, особливо, у гаптуванні.

Очевидно, “ойма” використовувалася як трафарети і для кольорової повсті для підлоги, виконаної в техніці аплікації.

Найкращим матеріалом для “ойма”, що були трафаретами в гаптуванні, був кольоровий щільний папір або картон, для решти робіт – глянцевого папіру. Хоча в роки громадянської війни майстри використовували різну поліграфічну продукцію: обкладинки журналів, старі шпалери і газети, звичайний папір, канцелярські бланки.

Найбільш широко “ойма” використовувалися у вишивці, особливо золотій. Форма малюнка у витинанках трактується пласко, в профіль або анфас предмета, що зображується. Щоб виготовити “ойма” для вишивки конкретного виробу, майстриня вирізала з твердого картону або паперу основну форму, що відповідала відведеному для вишивки простору, потім розташовувала на ній основні лінії майбутнього малюнка. Вирізаний ножицями задуманий малюнок розташовувався на виробі згідно з вимогами традицій і особистим задумом автора та обводився олівцем (а за старих часів – загостреною паличкою, вмочену у горішкове чорнило). Потім промальовувалися додаткові форми і лінії малюнка. При “високому гаптуванні” картонна основа візерунка накладалася на деталь, яку вишивали, і покривалася шиттям наскрізь [Чепуріна 1935, 107].

Трохи інакше використовували “ойма” ногайці. Вирізаний візерунок із паперу закріплювався на білій бязевій тканині. Після обшивання ниткою або обведення крейдою трафарет знімався і робилася вишивка. Потім її зі споду злегка протирали розчином столярного клею і підсушували для додання їй пружності. Вишитий візерунок вирізали ножем і нашивали на предмет, що

прикрашали. Краї вишивки, задля краси й міцності, обшивали тонкою тасьмою, зробленою з тих же ниток. Такий вид гаптування називався “ногай тигис” (ногайська вишивка) [Гаджиева 1976, 166].

Прийоми побудови орнаменту створювали чіткий і ясний візерунок. Орнаментальний декор вишитих виробів показує, що татарські майстрині чудово володіли прийомами компоновання візерунків, створювали композиційні “плями”, “акценти”, навкруги яких розвивали цілу декоративну систему. Остання залежала від характеру предмета, який прикрашали.

У 20-30-ті роки минулого століття основними регіонами, у яких використовували “ойма”, були Бахчисарайський, Ялтинський та Євпаторійський райони Криму – мабуть, тому, що вони мали попит у швацьких і ткацьких артілях, які з’явилися тут у той час. Кримські артілі, засновані у 20–30-ті роки, збирали, берегли і використовували “ойма” як елементи робочого матеріалу для створення орнаментальних композицій вишивок на виробках, що виготовлялися для експорту. Сюди надходили “ойма”, зроблені жінками-татарками та їхніми дочками, з різних сіл Криму. Роботи виконувалися не лише для використання їх у вишивці, але і для показу на виставках як орнаментальної народної творчості. Це підтверджують численні матеріали музейних колекцій, що зберігаються в Російському етнографічному музеї в Санкт-Петербурзі (понад 1000 од.) і Всеросійському музеї декоративно-ужиткового і народного мистецтва в Москві. На жаль, відомими є автори лише деяких робіт.

У РЕМ зберігаються теки з “ойма”, на яких вказані імена майстринь-вишивальниць і місця їхнього проживання. Тут є роботи Османових Фера, Закіє і Сальх, Асанової Закіє (Бахчисарай), Батирової Еміне, Хатідже Бубо, Ванієвої Еміне (Ялтинський район), Рейзової Сайде (с. Верхній Дерекой) та ін. У ВМДУіНМ зберігаються теки з “ойма” робітничі місцевого відділення Держбанку м. Ялти Фатьми Абдураманової та її вихованки Мер’ем Арифової-Асанової, гаптувальниці Сальге Меметової та її дочки Еміне (м. Бахчисарай).

Витинанки Ф. Абдураманової являють собою великі декоративні малюнки. В них простежується досвідчена рука виконавця і багата творча фантазія. Квіткові форми є східно-орнаментальними й стилізовані настільки, що не відчувається їхньої живої природи. Це виявляється в зламаних лініях, утворених при роботі кінчиками ножиць.

Деякі малюнки Ф. Абдураманової зберігають свої реальні форми і мають дуже чіткі та плавні лінії. Досвідчена майстриня працювала сміливо, без попередніх ескізів і підготовчих деталей. Її “ойма” могли застосовуватися у вишивці, ткацтві або в гаптуванні (Лл. 1 ж, з).

Певний інтерес становлять роботи десятирічної Мер’ем Арифової-Асанової – вихованки Фатьми Абдураманової. У роботах, виконаних у 1940 р., можна простежити весь творчий шлях, що пройдений нею, що, по суті, нічим не відрізнявся від творчого шляху багатьох зрілих і досвідчених майстринь. Мер’ем починала вирізати візерунки з невеликих примітивних квадратиків. Потім були прості форми рослин – гілки без квітів і листя, що ростуть з потовщеного кореня або ж зі смужки землі з ріденькою травичкою. Іноді гілки набували фантастичних форм, нагадуючи крила птахів. Вивчивши первинні форми, дівчинка перейшла до квіткових. Зберігаючи композицію, що йшла від середнього кореня, квіти збільшувалися, ставали круглішими, а листя робилося дрібним і вузьким. Зберігається реальність живої квіткі.

Частину робіт виконано кінчиками ножиць. Такий вид різьблення дає особливу, суворо витриману зламанисть ліній, завдяки якій реальність рослинного візерунка зовсім втрачається. Першою навчальною стадією роботи стають маленькі деталі й окремі гілочки. Великі композиції цього виду “ойма” особливо фантастичні – довгі віти, які звисають та закручуються, як тропічні ліани.

Окрему групу становили квадратні мотиви, в середині яких розташовано велику квітку, обплетену фантастичними вітами. Лінії цих малюнків заокруглені та спокійні, без незграбного нарізу. Серед останніх робіт Мер’ем – багато

різноманітних стилізованих букетів, у тому числі й “вазон”.

Роботи Рейзової Сайде – мешканки села Верхній Дереккой Ялтинського району, можна поділити на дві групи. До першої належать дерева з гілками, що розходяться симетрично, з листям і квітками. До другої – смужки землі зі стилізованими кипарисами, які ростуть з них, товстими гілками, що іноді переходять в розпливчаті контури змій і фантастичних істот, великими квітами на товстих ніжках. Причому “смужки землі” вирізалися з паперу, складеного удвічі – для того, щоб надалі одержати довшу, симетричну з малюнком смугу. Техніка різьблення полягає в одних “ойма” з плавних ліній, в інших – у суворих, ламаних, виконаних кінчиками ножиць. Зустрічаються витинанки, що містять обидва види ліній (Лл. 1 е).

Мистецтво “ойма” бахчисарайських майстринь представлено у ВМДУіНМ роботами Сальге Меметової, які мають переважно характер гаптування. Дивують тільки дещо збільшені форми. Можливо, це робилося свідомо, оскільки багато з них виконувалися не для роботи, а просто як вирізні малюнки для виставки.

Тека з роботами С. Меметової була передана у ВМДУіНМ Загорським музеєм народних промислів. Аналізуючи ці “ойма”, а також витинанки з теки, що зберігається в РЕМ (“№ 4314/1-86 (112 ойм) без автора”) і поступила в 1963 р. також із Загорського музею, автор даної статті дійшов висновку, що це роботи одного майстра, а саме С. Меметової, виконані, можливо, в різний час. Це підтверджується, по-перше, характерними групами вирізок, їхнім силуетом, елементами орнаменту, технікою і способами витинання, а також матеріалом, що використовується (фактура і колір паперу).

“Ойма” С. Меметової поділяються на декілька груп, представлених у теках обох музеїв (Лл. 2, 4).

Перша група – це рослинні мотиви. Від середнього стебла симетрично відходять заокруглені віги. Стебла рослин – потовщені. Це різні форми “древа”, “вазонів”, квіткових кущів. Візерунки ці

могли застосовуватися для вишивки – у разі подальшого промальовування додаткових форм і ліній малюнка, а також для аплікації.

Друга група – кільця, що складаються із ще більш закручених і заокруглених форм. Вони утворюються з чотирьох частин (від складеного на 4 частини паперу). В них особливо різко простежується національний характер круглих візерунків. На перший погляд, вони здаються вже виконаними у техніці гаптування, проте стебла візерунка затовстіли для вишивки золотом.

Третя група “ойма” – квадрати, орнамент яких, шляхом складання їх по діагоналях, створено подібним чином. Орнамент одних квадратів складається з тонких гілочок без листя, з гострими коліночками. Інших – із дуже заокруглених гілочок із великою кількістю листя і квітів. За витонченістю й ажурністю ліній ці візерунки нагадують “ойма” Євпаторійського району.

Невелику групу становлять зразки лінійного рослинного орнаменту і дрібних орнаментальних форм, які є елементами для складання різних композицій.

До ще однієї групи належать “ойма” з паперу, складеного 3–4 рази на зразок “гармоніки”, що зберігаються в теці РЕМ. Це рослинний орнамент, що складається із стовбурів, гілок, листя і квітів реальних і фантастичних форм.

Більшу частину вирізок виконано шляхом видалення тла з витятого шматка паперу. Проте зустрічається і вирізаний орнамент, видимий на паперовому аркуші. Орнаменти “ойма” С. Меметової є специфічними і не схожими на роботи інших майстринь. На її візерунках мало тих западницьких форм, які можна вважати характерними для Бахчисарайської вишивки другої чверті ХХ століття. Майстриня зберегла у своїх витинанках старовинні традиції гаптування і, разом із тим, її “ойма” є підкреслено індивідуальними.

Своєю майстерністю і досвідом Сальге ділилася, насамперед, з дочкою. У деяких композиціях Еміне, незважаючи на те, що у роботі вона наслідує матір, простежується власний, індивідуальний стиль (Лл. 1 в, 3 а, б).

За характерними особливостями, малюнки і композиції “ойма” Еміне Меметової можна поділити на дві групи. Деякі “ойма” відображають кримські орнаменти гаптування бахчисарайського району. Це – гілочки симетричної композиції. Стебло тут або загострене, або тупо обрізане, але обов’язково має дві короткі гілочки, заламані донизу. Іноді гілочка закінчується злегка наміченою розеткою.

Інший вид “ойма” – це дрібні гілочки випадкової однобічної композиції. Тут квіти зберігають характерні особливості, хоча є дещо стилізованими. Ці гілочки можуть бути складовими одного великого букета або орнаментальних смуг чи бути розкиданими по всій тканині. Найвірогідніше, це – просто “ойма”, (не для використання), які виражають прагнення молодшої майстрині творчо зобразити живу природу, що її оточує. Очевидно, це перші роботи дівчини, які ще не набули суворой та чіткої орнаментальної форми бахчисарайського орнаменту.

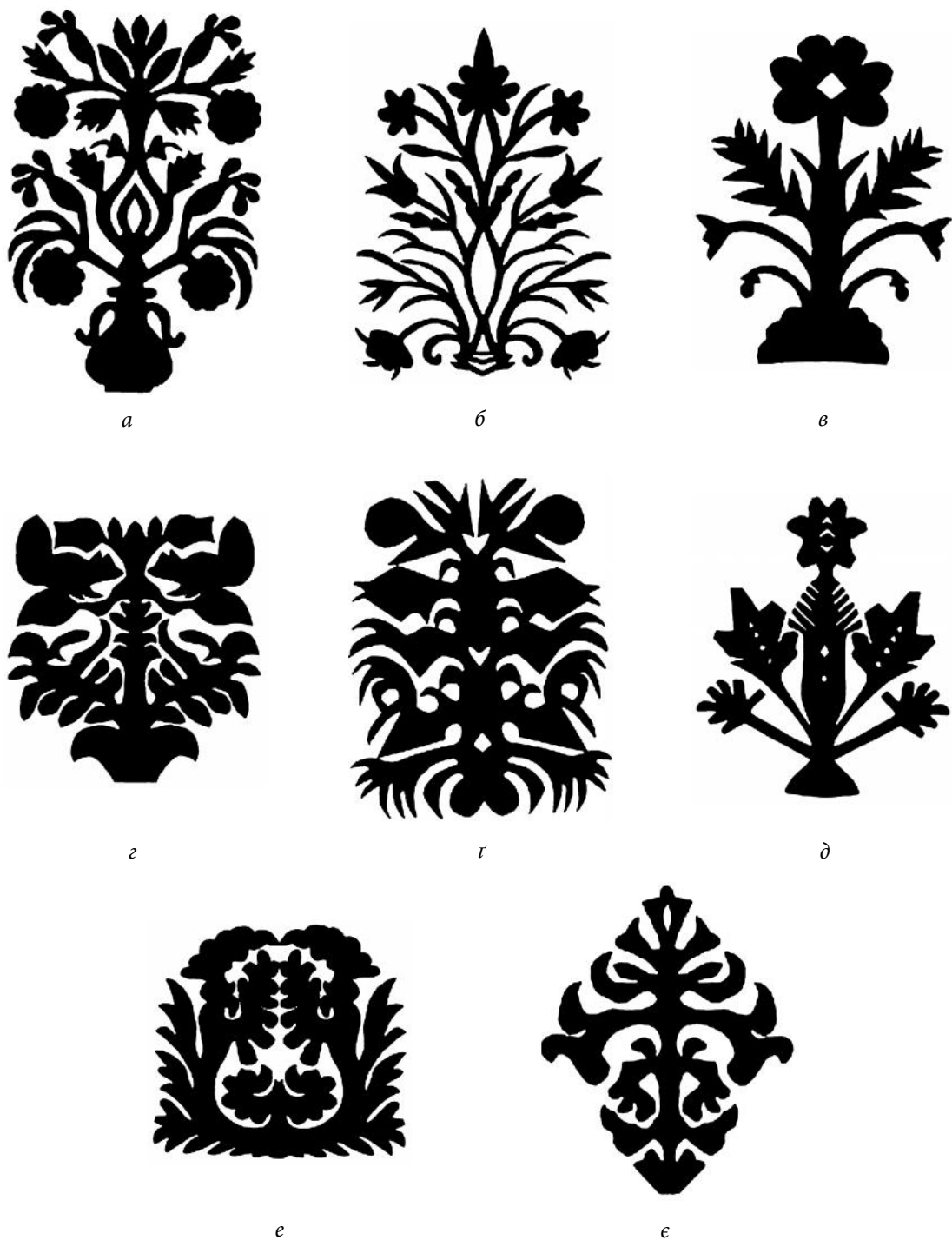
Аналіз робіт показав, що типи татарських “ойма” дуже різноманітні: розетки круглої й квадратної форми, різні “дерева життя” із дзеркальною симетрією, які символізують флору (дерева, квіти, напизані на стовбур, вазони, букети тощо), дрібні рослинні й абстрактні елементи, що є складовими орнаментальних смуг або композицій (Лл. 1, 3). Усі композиції, згідно з традиціями мусульманської релігії, складаються з форм рослинного світу і неживих речей. Основу орнаменту більшості “ойма” становить “квітковий стиль”. Особливості цього стилю – узагальнення реальних образів живої рослинної природи, умовність у їхньому трактуванні, фантастика в межах реального, декоративність у співвідношеннях масштабів, елементів і форм квіткових і листяних мотивів, у контрастах цих елементів, у поєднаннях різноманітних за походженням квіткових

листяних мотивів. В “ойма” 30–40-х років ХХ ст. можна побачити залучення до рослинних мотивів зображень тварин (білок, ведмедів, павичів й ін.) і радянську символіку (п’ятикутні зірки, п’ятипелюсткові квіти тощо), що свідчить про вплив нового соціалістичного ладу (Лл. 1г, 2 в, д, 4).

Різнманітною є і техніка різьблення. Найпоширенішими були симетричні “ойма” з паперу складеного удвічі; розетки круглої, квадратної, а також прямокутної форм, вирізані з паперу складеного в 4 і 8 разів (Лл. 2, 4). Використовувалися і лінійні орнаменти, вирізані з паперу складеного вдвічі, які розрізали по вісі симетрії та розташовували поряд – на горизонтальній лінії. Рідше зустрічаються “ойма” з паперу, складеного на зразок “гармоніки”, а також такі, що створювали облямівку квадрата або прямокутника (Лл. 4, 2 д).

У більшості витинанок орнамент виступає як самостійний елемент, що створюється шляхом видалення тла. Проте зустрічаються “ойма”, в яких орнамент просвічується на площині паперового аркуша.

Таким чином, мистецтво орнаментального різьблення з паперу було поширене в Криму, як і в інших республіках ближнього зарубіжжя. Проте воно мало свої характерні деталі орнаменту, специфіку виконання і використання в побуті. Кримськотатарським “ойма” властиві ажурне і силуетне узагальнення зображень, умовність трактування й чіткість малюнка, дзеркальна симетрія, умовність масштабів, поєднання різноманітних національних мотивів, логічна відповідність між матеріалом і технікою виконання. Вони можуть мати перспективу розвитку і практичного використання в багатьох галузях художньої діяльності й побуту (вишивці, ткацтві, розписах, різьбленні по дереву і каменю, карбуванні тощо), збагативши тим самим загальне надбання багатонаціональної культури Криму.

Гл. 1. «Ойма» – «деревя життя»: а) С. Меметова, ВМДУіНМ, № НВ-4250; б) Ф. Сейдаметова, ВМДУіНМ; в) Е. Меметова, ВМДУіНМ, № НВ-4056; г) Е. Батирова, РЕМ № 4307/9-НВ; r) С. Асанова, РЕМ № 4310/4-НВ; д) С. Рейзова, РЕМ № 4311/3-НВ; е, є) Ф. Абдураманова, ВМДУіНМ.

а

б

в

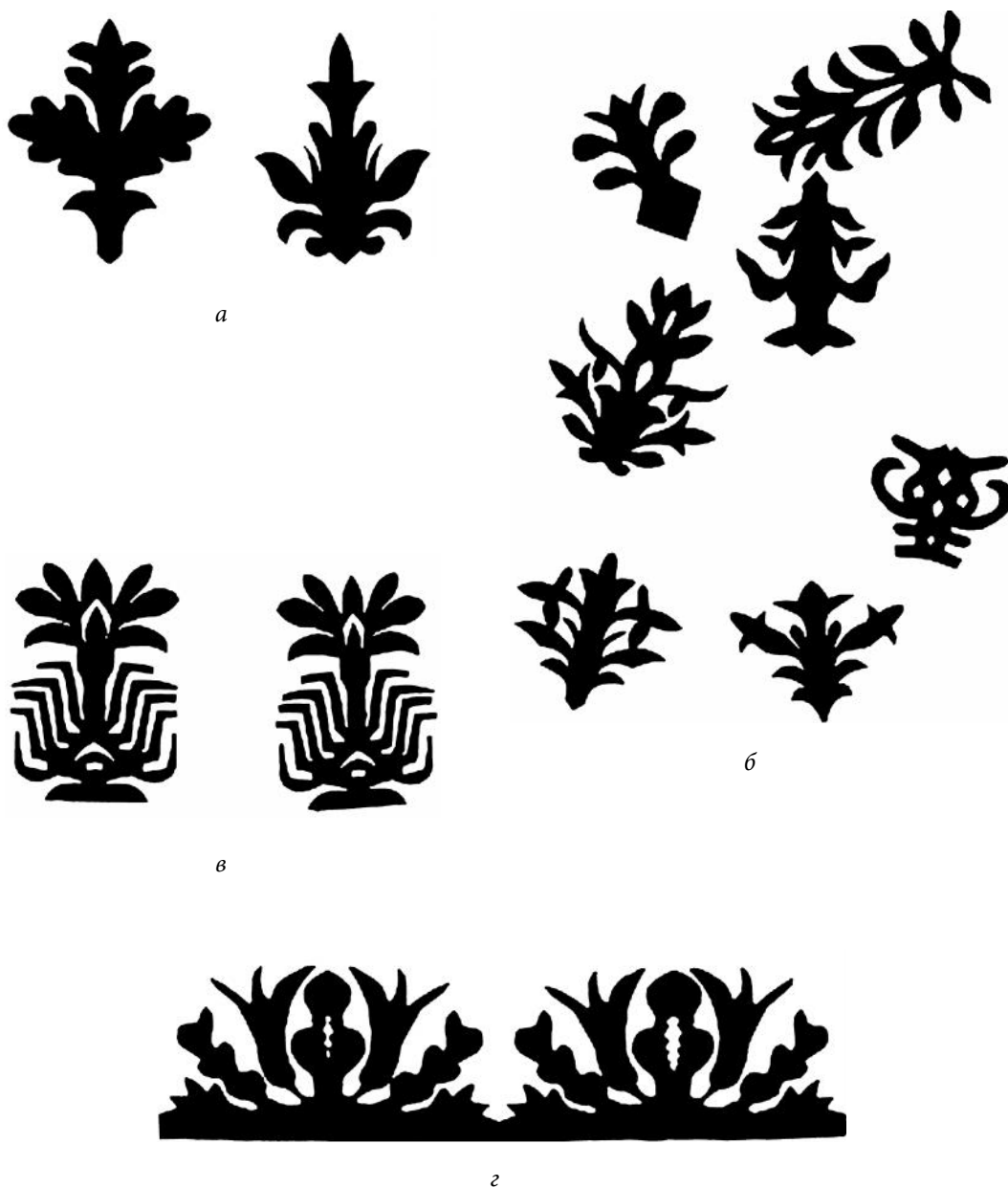

г

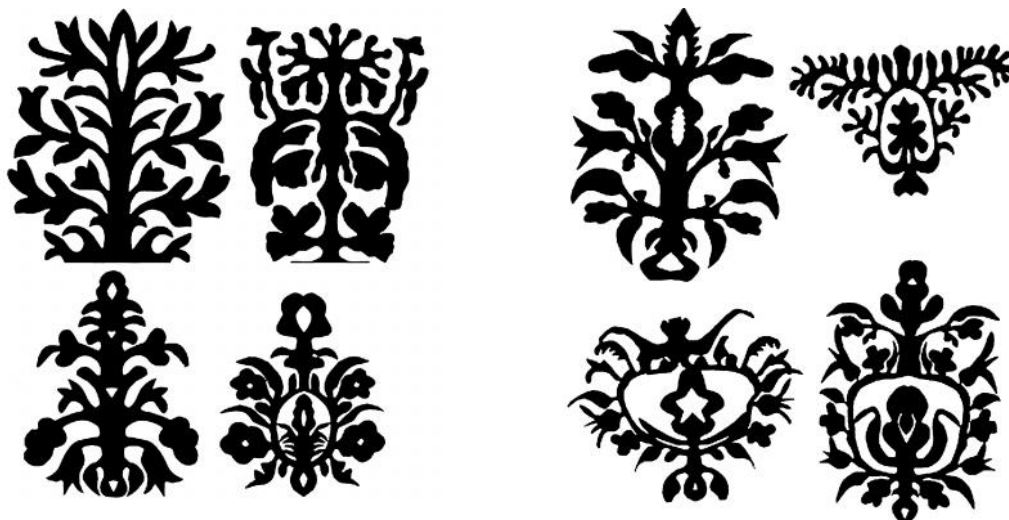

д

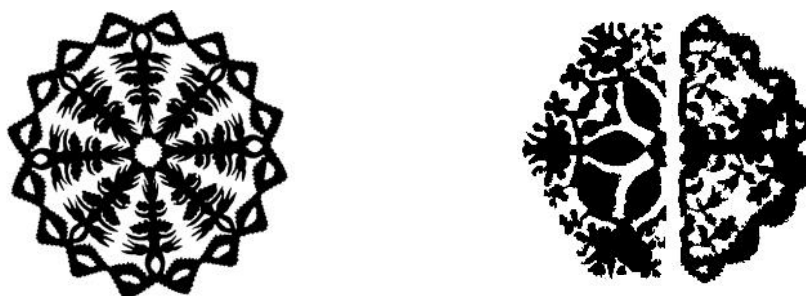
Іл. 2. «Ойма» – розетки: а, б) виконані на основі кола РЕМ, № 4314/4-НВ, № 4314/17-НВ; в, г) виконані на основі квадрата РЕМ, 4314/26-НВ, № 4314/17-НВ; д) які створюють облямівку квадрата, Е. Батирова, 1940 р. РЕМ, № 4307/19-НВ.

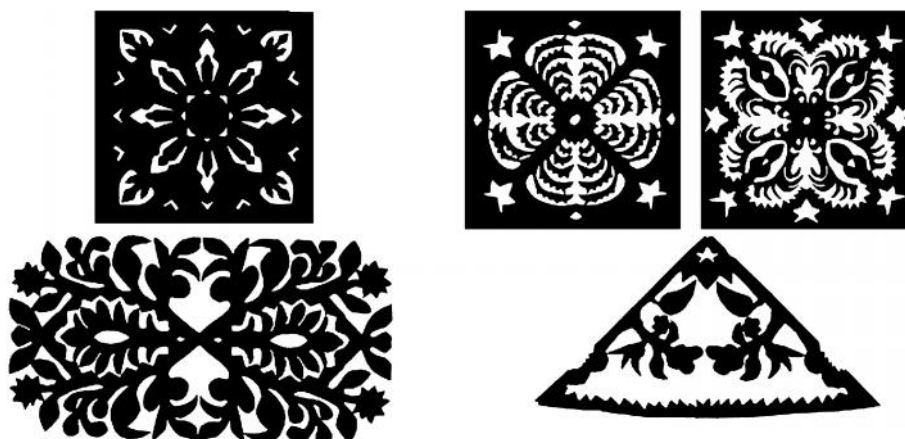
Іл. 3. Дрібні «ойма» – елементи смуг орнаменту або композицій: а, б) Е. Меметова ВМДУіНМ, № НВ-4057; в) Е. Батирова, РЕМ, № 4307-НВ; г) РЕМ, № 4314/57-НВ.

I група

II група

III група

Іл. 4. Порівняння «ойма» Сальге Меметової у ВМДУіНМ (малюнки зліва) і робіт, що зберігаються в РЕМ за № 4314/1-86-НВ (112 «ойм») без автора (малюнки справа): I група – «дерева», «вазони», квіткові куці; II група – «ойма» на основі кола; III група – «ойма» на основі квадратів.

IV група

V група

Іл. 4. (продовження) Порівняння «ойма» Сальге Меметової у ВМДУіНМ (малюнки зліва) і робіт, що зберігаються в РЕМ за № 4314/1-86-НВ (112 «ойм») без автора (малюнки справа): IV група – дрібні елементи; V група – «ойма», які вирізані на зразок «гармоніки» – знаходяться тільки в теці за № 4314/1-86-НВ.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

РЕМ – Російський етнографічний музей.

ВМДУіНМ – Всесоюзний музей декоративно-ужиткового і народного мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА

Селівачов М. Лексикон української орнаментики. Київ, 2005.

Станкевич М.Є. Українські витинанки. Київ, 1986.

Гаджиева С.Ш. Матеріальна культура ногайцев в ХІХ – нач. ХХ в. Москва, 1976.

Чепуріна П.Я. Татарская вышивка // Искусство, 1935, №2.